

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«Сучасні проблеми конституційного права України»

**обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми другого (магістерського)
рівня вищої освіти**

08 Право 081 Право

за темою —

**Сучасні проблеми правового статусу людини і громадянина в
Україні**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробник: професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Коломієць Ю. М.

Рецензенти:

1. Декан юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, д.ю.н., професор Серьогін В. О.
2. Завідувач кафедри адміністративного права та процесу факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор Салманова О. Ю.

План лекції:

1. Поняття основ правового статусу особи. Види правового статусу особи.
2. Елементи правового статусу особи.
3. Основні (конституційні) права і свободи: поняття, ознаки, види; напрями удосконалення основ класифікації прав і свобод. Права і свободи людини в умовах воєнного стану.
4. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні та перспективи їх удосконалення.
5. Конституційні гарантії реалізації основних прав і свобод людини та громадянина в Україні та їх удосконалення.

Рекомендована література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3671-VI (із змін.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
3. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III (із змін.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII (із змін.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
5. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII (із змін.) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
6. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII (із змін.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
8. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI (із змін.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>
9. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР (із змін.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>
10. Актуальні проблеми конституційного права України: Підручник / За заг. ред. проф. Олійника А. Ю. К.: ЦУЛ, 2020. 554 с.
11. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 554 с.

12. Конституційне право України: підручник / Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Ф. В. Веніславський та ін.; за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.

13. Конституційне право України: підручник. Ужгород: ВД «Гельветика», 2018. 461 с.

14. Конституційне право: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2017. 358 с.

15. Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.

16. Конституційні засади сучасного державотворення: навч. посіб. у питаннях і відповідях. Харків: Право, 2017. 303 с.

17. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права: рекомендовано МОН України / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: Хай-Тек Прес, 2016. 628 с.

Додаткова:

1. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–5.

2. Барабаш О. О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 216–217. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_36

3. Білоскурська О. Ступінь наукової розробки інституту конституційних обов'язків людини та громадянина в Україні. *Правова держава*. 2017. № 27. С. 28–32.

4. Деркач А. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини та їх відображення в Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 124–127.

5. Запорожець В. Умови прийнятності конституційних скарг: законодавче врегулювання та практика Конституційного Суду України. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 3. С. 25–50.

6. Косілова О., Поєдинок В. Втручання у права людини в німецькій та українській правових доктринах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 50–56. URL: http://www.pap.in.ua/3_2019/13.pdf.

7. Красовський К. Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 19–29.

8. Лазарева М. Д. Стан забезпечення прав людини в Україні на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 51–53. URL: http://lsey.org.ua/1_2020/13.pdf

9. Онищенко Н. М. Контроль за забезпеченням прав людини: дихотомія впливу. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 24–28.

10. Осауленко С. В. Конституційне право громадян на об'єднання в політичні партії та судова практика його захисту: монографічні дослідження. *Jurnalul Juridic Național: teorie și practică*. 2018. № 4, т. 2. С. 35–37.
11. Попович Т., Шаварин А. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 266–271.
12. Словська І. Є Еволюція конституційно-правового регулювання прав людини в Україні в контексті розвитку політичних систем. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Т. 4. № 92. С. 54–62.
13. Сподинський О. О. Полігромадянство: позитивні і негативні сторони. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 5. С. 37–41.
14. Щербанюк О. В. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 93–99.
15. Явір В. Проблеми в сфері забезпечення прав національних меншин у контексті євроатлантичної інтеграції України. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2020. Вип. 3–4 (99–100). С. 50–63.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Наукова бібліотека Харківського національного університету внутрішніх справ. URL: <https://lib.univd.edu.ua/>
2. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
3. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://portal.rada.gov.ua/>
4. Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: <http://www.ccu.gov.ua>
5. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» за 2021 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf>

Текст лекції

1. Поняття основ правового статусу особи. Види правового статусу особи.

Державно-правовий розвиток сучасної України, що об'єктивується на шляху побудови демократичної, правової, соціальної держави, яка б була здатна втілити конституційний принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, чий інтереси, права і свободи визначають діяльність державної влади, об'єктивно виводить в коло найбільш важливих проблем конституційного права питання реалізації Конституції України, забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Права, свободи та обов'язки є однією з найважливіших політико-правових категорій, яка нерозривно пов'язана з соціальною структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності.

Юридично закріплене становище людини в її стосунках з іншими учасниками правового спілкування (державою, інститутами громадянського суспільства, іншими людьми) називається *правовим статусом особи*.

У загальній теорії держави і права за ступенем індивідуалізації розрізняють, принаймні, три види правового статусу:

1) загальний – статус людини як повноправного члена державноорганізованого суспільства; він є однаковим для всіх і не залежить від соціальних ознак тієї чи іншої людини (статі, віку, раси, майнового стану тощо);

2) спеціальний (корпоративний) – статус людини як представника певної соціальної групи (студента, працівника поліції, пенсіонера тощо); цей статус різниться у представників різних соціальних груп і відображає їх особливу роль у соціальній структурі суспільства;

3) індивідуальний (особливий) – статус людини як неповторної особистості; цей статус є унікальним, неповторним у кожного члена державноорганізованого суспільства.

Спеціальний правовий статус ґрунтується на загальному, а індивідуальний – на спеціальних. Одна й та сама людина володіє одразу кількома спеціальними статусами, оскільки одночасно належить до багатьох соціальних груп. Власне, унікальність індивідуального правового статусу визначається неповторним поєднанням у ньому спеціальних правових статусів.

Загальний правовий статус особи отримує закріплення у Конституції і як такий називається *конституційним*. Сучасний конституційний статус особи в Україні ґрунтується на концептуально новій основі. Цей статус деталізується у конституційному та іншому галузевому законодавстві, де права людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

Слід розмежовувати поняття конституційного і конституційно-правового статусу людини і громадянина: перший визначається лише Конституцією України, а другий – як Конституцією України, так і іншими джерелами галузі конституційного права, наприклад, законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» тощо.

Конституційний статус особи не враховує соціальні особливості людини, звертаючи увагу виключно на його становище у політичній організації суспільства. У даному контексті розрізняється три різновиди конституційного статусу: статус громадянина (у монархіях – підданого), статус іноземця і статус апатриду (особи без громадянства). При цьому спочатку завжди визначається статус громадянина (підданого), а вже потім статус іноземців та апатридів так чи інакше порівнюється з ним, приводиться до «спільного знаменника».

Крім того, у науковій літературі наявні й інші види правового статусу особи, так, *за галузевою належністю* виділяють галузеві статуси і міжгалузеві; *за субординацією галузей права* у правовому регулюванні виокремлюють матеріальний і процесуальний правовий статус особи; *за наявністю чи відсутністю в особистості (людини) такої властивості, як громадянство* виділяють правовий статус громадянина, правовий статус іноземця, правовий статус особи без громадянства тощо.

Основи правового статусу людини і громадянина в Україні як загальний інститут конституційного права містять в собі такі інститути конституційного права: а) інститут загальних принципів правового статусу особи в Україні; б) інститут громадянства України; в) інститут конституційних прав і свобод громадян України; г) інститут конституційних обов'язків громадян України; д) інститут гарантій реалізації конституційних прав і свобод; е) інститут основ правового статусу національних меншин в Україні; є) інститут основ правового статусу іноземців в Україні; и) інститут основ правового статусу біженців в Україні; і) інститут основ правового статусу осіб без громадянства в Україні; й) інститут правового статусу особи в умовах особливих правових режимів.

Перелічені інститути об'єднує те, що норми, які їх утворюють, регулюють зв'язки й відносини між державою в цілому та її громадянами і відносини між державою й особами, які не є її громадянами. Однак кожен інститут виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві і державі.

2. Елементи правового статусу особи.

У науці конституційного права сформувалося декілька підходів щодо визначення структури правового статусу особи і громадянина, тобто його складових елементів:

1) правовий статус особи складається із соціально допустимих і необхідних можливостей особи не просто як індивіда, а як громадянина;

2) структура правового статусу включає лише правосуб'єктність людини, принципи конституційно-правового статусу людини, права і свободи людини і гарантії їх реалізації, обов'язки людини та гарантії їх виконання, а також громадянство.

Так, відомі науковці-конституціоналісти А. Колодій та А. Олійник серед елементів правового статусу особи виділяють:

- статусні правові норми і правові відносини;
- громадянство;
- суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки;
- законні інтереси;
- правові принципи і юридичні гарантії;
- правосуб'єктність;
- юридична відповідальність.

На думку В. Серьогіна, конституційний статус особи варто розглядати у двох аспектах – вузькому і широкому. У вузькому сенсі слова до нього

включаються тільки ті характеристики, які безпосередньо визначають становище особи у конституційних правовідносинах: 1) конституційні права і свободи; 2) конституційні обов'язки. До конституційного статусу *в широкому сенсі* (його ще називають конституційно-правовим становищем), окрім названих двох, включаються ще чотири елементи, які безпосередньо не визначають становище особи у конституційних правовідносинах, але впливають на нього: 1) конституційна правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність); 2) загальні принципи правового статусу особи; 3) характер правового зв'язку з державою (громадянин, іноземець, апатрид); 4) гарантії реалізації конституційних прав і свобод.

Окремі конституціоналісти до наведеного переліку додають конституційну деліктоздатність, виокремлюючи її з конституційної правосуб'єктності.

Зазначені елементи об'єднує те, що утворюючи її норми регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Однак кожний елемент виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві та державі. Головним елементом конституційного статусу особи є основні права й обов'язки людини, а всі інші елементи цього статусу мають «допоміжний» характер. Слід пам'ятати, що вказані структурні елементи повинні обов'язково діяти в сукупності. Якщо хоча б один з елементів не «спрацьовує», то це впливає і на конституційний статус людини.

На нашу думку, до поняття правового статусу варто віднести наступні *елементи*, які становлять його зміст і структуру:

- 1) конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина;
- 2) принципи правового статусу особи;
- 3) гарантії реалізації конституційних прав і свобод;
- 4) конституційна правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність);
- 5) юридична відповідальність;
- 6) громадянство.

Основні (конституційні) права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані державою.

Основні (конституційні) обов'язки – це фундаментальні міри належної поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані засобами державного примусу. Вони відображають стан соціальної відповідальності особи перед суспільством, міру суспільно необхідної, найбільш раціональної й доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи. Водночас конституційні обов'язки являють собою морально-етичні вимоги суспільства до людини спрямувати свою поведінку в русло суспільно необхідних вимог, узгоджувати її з інтересами інших людей.

Для реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина має діяти принцип їх найвищої юридичної сили. Це означає

виконання обов'язків усіма суб'єктами права у сфері правотворчості та правореалізації.

Принципи конституційно-правового статусу особи – це відображені у національному законодавстві основоположні, вихідні ідеї, з яких виходить законодавець при регламентації правового статусу особи. Як правило, вони знаходять своє закріплення в конституції і повністю відповідають загальновизнанім світовим стандартам. Конституційними нормами демократичних держав передбачені такі принципи: невичерпності та неможливості скасування прав і свобод людини, невідчужуваності, рівноправності громадян, вільного та всебічного розвитку особистості, визнання людини найвищою соціальною цінністю тощо.

В Україні принципи правового статусу людини і громадянина прийнято поділяти на загальні та спеціальні: перші стосуються всіх осіб незалежно від соціальних ознак, тоді як другі – лише окремих соціальних категорій. Переважна більшість загальних принципів правового статусу особи прямо закріплена у розділах I та II Конституції України.

Серед загальних принципів конституційного-правового статусу особи в Україні можна відзначити принципи: найвищої соціальної цінності людини; рівноправності; поваги до людської гідності; вільного розвитку особи; визнання міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини; непорушності, невід'ємності й невідчужуваності основних прав людини; невичерпності основних прав і свобод; гарантованості основних прав і свобод; єдності прав, свобод та обов'язків; неприпустимості зловживання правами і свободами. У свою чергу, до спеціальних належать принципи: національного режиму іноземців в Україні; надання іноземцям притулку від політичних переслідувань; національно-культурної автономії національних меншин; рівного доступу громадян України до публічної служби; невидачі громадян України іноземним державам тощо.

Під *гарантіями конституційних прав і свобод людини і громадянина* прийнято розуміти систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами прав і свобод людини та громадянина, про які ми будемо говорити окремо.

Конституційна правосуб'єктність за своїм юридичним змістом означає закріплену законодавством здатність суб'єкта мати юридичні права, обов'язки й здійснювати їх самостійно або через законних представників, або через органи, а також відповідати за їх неправомірну реалізацію. Вона включає в себе правоздатність і дієздатність.

Правоздатність – це здатність фізичної особи бути носієм громадянських прав і обов'язків, які допускаються правом даної держави. Основним принципом, з якого виходить право розвинених країн, є принцип рівної громадянської правоздатності незалежно від статі, майнового стану, кольору шкіри, раси та ін. Правоздатність набувається з народження і зникає зі смертю людини. За життя вона може бути обмежена судом (наприклад, займатись якоюсь професійною діяльністю).

Дієздатність – це здатність громадянина своїми діями набувати та здійснювати громадянські права, створювати для себе громадянські обов'язки й виконувати їх.

В Україні дієздатність громадянина в повному обсязі настає при досягненні ним віку 18 років. Громадянин не може бути обмежений у дієздатності інакше, як у випадках і порядку, встановленому законом. Неповнолітні віком від 14 до 18 років, а також малолітні віком від 6 до 14 років наділені частковою дієздатністю.

Юридична відповідальність є невід'ємною складовою правового статусу особи. Вона полягає у встановленому законодавством обов'язку правопорушника зазнати певних негативних наслідків, позбавлення (обмеження) певних благ, належних йому цінностей, особливо в контексті аналізу спеціального статусу посадової особи. Наприклад, Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпідменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ч. 1 ст. 111 Конституції України). Юридична відповідальність має вторинний характер, порівняно з іншими складовими елементами правового статусу, оскільки реалізується у разі невиконання чи неналежного виконання відповідною особою своїх повноважень, вчинення правопорушення тощо.

Важливим структурним елементом правового статусу особи є *громадянство* – стійкий політико-правовий зв'язок між державою і особою, відповідно до якого на неї розповсюджується суверенна державна влада як у межах держави, так і поза ними.

Громадянство створює взаємні права та обов'язки для людини і держави. Саме з ним пов'язані найсуттєвіші наслідки для обох сторін – обсяг прав, обов'язків і відповідальності для держави і людини.

Особи, які не є громадянами держави, зазвичай, наділяються меншим обсягом конституційних прав, свобод та обов'язків.

Розглянувши елементи правового статусу особи необхідно зазначити, що його головним елементом є основні права й обов'язки людини, а всі інші елементи цього статусу мають «допоміжний» характер. Елементи правового статусу особи об'єднує те, що вони регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Однак кожний елемент виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві та державі. Варто також пам'ятати, що вказані структурні елементи мають обов'язково діяти в сукупності. Якщо хоча б один з елементів не «спрацьовує», то це впливає і на конституційний статус людини.

3. Основні (конституційні) права і свободи: поняття, ознаки, види; напрями удосконалення основ класифікації прав і свобод. Права і свободи людини в умовах воєнного стану.

Основу правового статусу особи становлять її права, свободи та обов'язки. У єдності вони є базою для всіх інших прав і свобод, які мають людина і громадянин.

Права людини можна розглядати як основу конституціоналізму. Вище наголошувалося, що головний сенс створення конституцій полягав у забезпеченні свободи і безпеки людини насамперед від сваволі державної влади. Тільки вільна людина необхідна була суспільству, що переходило від аграрного ладу до індустріального, або, за термінологією К. Маркса, від феодалізму до капіталізму.

Ідея про те, що люди від народження вільні і рівноправні, що їм у силу народження належить ряд невідчужуваних (природних) прав, лягла в основу перших конституційних актів, які приймалися в ході англійських, американських, французької революцій XVII-XVIII ст. Далі жодна держава, що претендувала на те, щоб її вважали демократичною, не могла не записати у своїй конституції відповідний перелік прав людини. Тим самим права людини, залишаючись морально-політичним імперативом, набували юридичної форми і ставали найважливішим інститутом конституційного права. Згодом вони стали й інститутом міжнародного права.

Конституційним правам і свободам притаманні наступні *ознаки*:

- 1) фундаментальність – вони є передумовою існування всіх інших прав і свобод;
- 2) універсальність – вони визнаються за всіма громадянами даної держави незалежно від будь-яких соціальних ознак;
- 3) непохідний характер – вони виникають не з правовідносин, а в силу їх визнання суспільством, юридичного закріплення й гарантування державою;
- 4) непорушність – вони не можуть бути скасовані чи ліквідовані;
- 5) невід’ємність – жоден суб’єкт не може відібрати в особи її основні права чи привласнити їх;
- 6) невідчужуваність – вони не можуть бути передані іншим суб’єктам навіть самим володарем (носієм) за власною волею;
- 7) постійність – вони визнаються за людиною (в сенсі правоздатності) з моменту народження і до смерті;
- 8) системність – усі вони пов’язані між собою і діють у комплексі;
- 9) конституційна форма закріплення – вони здебільшого отримують об’єктивацію в тексті Основного Закону;
- 10) невичерпність переліку – їх конституційний перелік є відкритим і має тенденцію до розширення.

У спеціальній літературі наводиться чимало класифікацій конституційних прав і свобод. Зокрема, вони поділяються:

- 1) за генезою – природні (природжені) та позитивні;
- 2) за видом суб’єкта та способами реалізації – індивідуальні й колективні;
- 3) за можливістю обмеження – такі, що підлягають обмеженню (відносні), і такі, що не підлягають обмеженню (абсолютні);
- 4) за роллю в системі конституційних прав і свобод – основні (первинні) та додаткові (похідні).

Найбільш поширеним є поділ прав людини за змістом. Відповідно до цього критерію усі права **поділяються на п'ять груп**: громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні.

Громадянські (особисті) права і свободи являють собою ті фундаментальні міри можливої поведінки особи, які спрямовані на збереження її існування як людської істоти й неповторної особистості. До числа таких прав належать право на життя, право на повагу честі й гідності, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на таємницю комунікацій, право на недоторканність приватного життя, право на недоторканність житла, свобода світогляду й віросповідання, право на інформацію тощо. У Конституції України громадянські (особисті) права закріплені у статтях 27-35.

Політичні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи як повноцінного учасника політичного життя; усі вони пов'язані з можливістю участі в управлінні державними та суспільними справами. До числа політичних належать право на участь у виборах і референдумах, право на зайняття посад в органах публічної влади, право на об'єднання, право направляти звернення до органів публічної влади та їх посадових осіб (свобода петицій), право на проведення масових акцій (зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій) тощо. Політичні права і свободи здебільшого визнаються за громадянами, тобто володіння ними пов'язується з належністю до громадянства конкретної держави. У Конституції України політичні права закріплені у статтях 36-40.

Економічні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки в економічних відносинах. До числа економічних належать право приватної власності (право бути власником), право на працю, право на свободу вибору соціально-корисного виду діяльності (у т.ч. свобода підприємницької діяльності). У Конституції України економічні права закріплені у статтях 41-44.

Соціальні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки, пов'язані із задоволенням матеріальних і духовних потреб особи, його права у соціальній системі суспільства, можливість розраховувати на певну підтримку і захист з боку держави. До числа соціальних належать право на відпочинок, право на житло, право на освіту, право на соціальний захист, право на охорону здоров'я, право на достатній життєвий рівень, свобода шлюбу тощо. У Конституції України соціальні права і свободи закріплені у статтях 45-49, 51, 53.

Культурні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи у сфері культури, юридичні можливості її духовного розвитку. До числа культурних належать право на свободу творчості, свобода викладацької діяльності (академічна свобода), право на користування досягненнями культури (на доступ до культурних цінностей), авторське право тощо. У Конституції України культурні права закріплені у статті 54.

Науково-технічна революція, що відбулась у другій половині ХХ ст., особливо досягнення в галузі кібернетики, генетики, інформаційних

технологій, дають підстави говорити про формування четвертого, новітнього покоління основних прав і свобод, серед яких право на тілесну цілісність, право на особисту неповторність (заборона клонування), право на власне зображення, право на доступу до Інтернету тощо.

На думку науковців, четверте покоління прав людини повинне формуватися на засадах: визнання високого статусу особи; прагнення єдності норм права, моралі, релігії при визначенні поведінки як правової; визнання права на індивідуальність особи, що передбачає повагу до особливих потреб людини, які надають їй можливість бути не схожою на інших; установлення суверенності людини щодо держави. При цьому серед дослідників немає єдності щодо прав, що належать до четвертого покоління. Одні говорять лише про «право на фізичну свободу», інші перелік прав четвертого покоління обмежують правом на самогубство та на евтаназію, причому евтаназію та самогубство розглядають як елементи права на смерть; треті до прав четвертого покоління зараховують право на евтаназію, на зміну статті, на трансплантацію органів, на використання віртуальної інформації, право на клонування тощо.

Сьогодні виникають дискусії серед членів суспільства про те, чи потрібні людям такі права, якими повинні бути межі їх реалізації? Зокрема Рада Європи, ЄС, деякі інші міжнародні організації чітко визначилися з цих питань. Наприклад, Хартія Європейського Союзу про основні права в п. 1 ст. 3 встановлює, що кожна людина має право на власну фізичну і душевну цілісність, а п. 2 конкретизує: при застосуванні досягнень медицини і біології необхідно особливо дотримуватися таких вимог: – добровільна і належним чином оформлена згода зацікавленої особи відповідно до правил, встановлених законом; – заборона застосування енгеніки, особливо її частині, що має на меті селекцію людей; – заборона використання людського тіла і його частин як джерела прибутку; – заборона відтворення людини за допомогою клонування.

Діалектичний підхід до проблеми конституційних прав і свобод дає підстави стверджувати, що їх перелік буде дедалі розширюватися, доповнюючись новими можливостями поведінки, зумовленими неперервним розвитком суспільства і держави.

В умовах повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року актуальним видається питання й щодо дотримання прав людини в умовах війни.

Особливістю правового статусу особи в період дії воєнного стану є правомірне обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України (стаття 64 Конституції України). Крім того, для забезпечення стабільності держави під час збройних конфліктів, воєнного стану, передбачено неможливість внесення будь-яких змін до Основного Закону країни. Крім того, проведення будь-яких виборів або референдуму, а також мирних зібрань також заборонено. За будь-яких обставин, в умовах воєнного

стану забороняються тортури, поводження, що принижують гідність особи, примусова праця, якщо це не військова повинність.

Указ Президента № 64/2022 від 24 лютого 2022 року чітко визначає конституційні права і свободи людини та громадянина, які можуть бути обмежені. Це права, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України. Також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Крім того, визначається необхідність інформування міжнародних організацій про обмеження прав і свобод людини та громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення.

4. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні та перспективи їх удосконалення.

Основні (конституційні) обов'язки – це фундаментальні міри належної поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані засобами державного примусу.

Вони відображають стан соціальної відповідальності особи перед суспільством, міру суспільно необхідної, найбільш раціональної й доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи. Водночас конституційні обов'язки являють собою морально-етичні вимоги суспільства до людини спрямувати свою поведінку в русло суспільно необхідних вимог, згоджувати її з інтересами інших людей.

Більшість демократичних конституцій обмежуються встановленням мінімуму конституційних обов'язків, хоча і він із часом піддався певному розширенню. Авторитарні ж конституції, насамперед соціалістичні, містять досить широкий перелік обов'язків громадян.

Перелік основних обов'язків, закріплений у Конституції України, є доволі коротким, що є свідченням її демократизму. Цей перелік (ст. 65-68) обмежується тільки тими вимогами, виконання яких абсолютно необхідне для підтримання нормального функціонування суспільства і держави.

До конституційних обов'язків громадян України належать: захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України (ч. 1 ст. 65); шанувати державні символи України (ч. 1 ст. 65); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67); неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ч. 1 ст. 68); не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68).

Слід мати на увазі, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання людиною і громадянином своїх обов'язків перед суспільством і державою, оскільки будучи уповноваженою стороною в одних

конституційних правовідносинах, кожна особа водночас є зобов'язаною – в інших.

Сучасний етап розвитку вітчизняної правової науки характеризується тенденцією до переосмислення пріоритетних напрямів дослідження, оскільки все частіше науковці намагаються удосконалити теорію реалізації Конституції України, її використання як вагомого чинника соціального прогресу. Саме у Конституції України визначається модель організації держави і суспільства, як основному законі, який має найвищу юридичну силу, де закріплено межі допустимої/дозволеної поведінки людини і громадянина. Тому, від визначення таких меж, змісту обов'язків та їх тлумачення на рівні галузевого законодавства, буде залежати ефективність реалізації юридичних обов'язків людини та громадянина. Крім того, потрібен правовий механізм їх реалізації, при якому всі учасники відповідних правовідносин могли виконувати/нести обов'язки.

У науковій літературі існує точка зору, відповідно до якої українській моделі реалізації юридичних обов'язків людини та громадянина притаманна розпорошеність закріплення у Конституції України основних обов'язків; не чіткість основних обов'язків, оскільки законодавець не визначає сутності та змісту більшості з них; наявність різнобічних підходів до визначення змісту кожного із основних обов'язків на рівні галузевого законодавства; низький рівень інформування населення державними органами про основні обов'язки та способи їх виконання; високий рівень ухиляння від виконання основних обов'язків. Зрозуміло, що ці особливості потребують вирішення на законодавчому рівні.

Деякі автори з метою забезпечення належної реалізації конституційних обов'язків людини та громадянина в Україні пропонують із положень Конституції України виключити та залишити на галузевому рівні такі обов'язки, як: обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття та обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків; обов'язок громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом. Ми не повністю згодні з такою позицією, оскільки, наприклад, обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття та обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків не відносимо до конституційних.

Серед важливих аспектів удосконалення конституційних обов'язків потребує уточнення визначення носіїв прав і обов'язків. Йдеться про конкретизацію кола суб'єктів прав, свобод та обов'язків, передбачених Конституцією України. У нинішньому конституційному тексті не всі назви цих суб'єктів (точніше – назви їх видів) відповідають, в одних випадках, їх справжньому антропному статусу, а в інших – принципам суб'єктної (особової) чинності законодавства. Досить актуальним вважається необхідність конкретизувати кожний із основних обов'язків на рівні галузевого законодавства, зазначивши при цьому момент виникнення, зміни та скасування обов'язку, способи його виконання, перелік суб'єктів

обов'язку та вид юридичної відповідальності за невиконання або неналежне його виконання.

5. Конституційні гарантії реалізації основних прав і свобод людини та громадянина в Україні та їх удосконалення.

Права, як би широко вони не були декларовані, не становлять реальної цінності без гарантій їхньої реалізації. Кожній людині має бути забезпечена можливість користування основними правами і свободами. Держава зобов'язана гарантувати реальне здійснення цих прав і свобод усіма доступними їй засобами. Чим вищий ступінь реалізації правового статусу особи, тим більшою мірою обмежується можливість сваволі з боку держави та її органів.

Гарантії реалізації конституційних прав і свобод – це система заходів, спрямованих на створення належних умов для безперешкодної реалізації кожною особою проголошених в Основному Законі прав і свобод.

Гарантії прав і свобод можуть бути класифіковані за різними критеріями: за територією дії: а) міжнародно-правові, б) внутрішньодержавні); за формою закріплення: а) конституційні, б) законодавчі, в) підзаконні; за змістом: а) контрольні, б) процедурні, в) організаційно-технічні; за особливостями правового статусу, що гарантується: а) загальні гарантії, які закріплені конституційно та поширюються на всіх суб'єктів суспільних відносин у рівній мірі; б) родові, що сприяють захисту інтересів певних категорій громадян; в) галузеві, які гарантують права та свободи суб'єктів у певній сфері діяльності та закріплені галузевим законодавством (наприклад, норми Цивільного кодексу України, що вміщують гарантії прав власника); г) індивідуальні гарантії.

Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина – це об'єктивні умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод особи. Практична реалізація конституційних прав і свобод забезпечується двома категоріями гарантій: загальними та юридичними.

Загальні гарантії являють собою основні умови існування демократичного суспільства, без яких неможлива реалізація і захист прав і свобод особи.

Політичні гарантії – це демократичний політичний режим, політичний плюралізм, гуманістична політика держави, спрямована на створення умов для всебічного розвитку людини, забезпечення її прав і свобод.

Економічні гарантії – це розвиток економічної системи, свобода підприємницької діяльності, економічна багатоманітність, свобода вибору суспільно-корисної праці, порозуміння між працею і капіталом, створення умов для працевлаштування, активної трудової діяльності людини.

Соціальні гарантії – це активна соціальна політика держави, наявність програм державної підтримки соціально вразливих верств населення, недопущення різкого розшарування доходів громадян, розвиток соціальної

сфери, підтримання материнства й дитинства, виважене вирішення національного питання тощо.

Духовно-культурні гарантії – це забезпечення ідеологічного плюралізму, заборони цензури, свободи творчості, розвиток системи закладів культури, підтримання вітчизняної кіноіндустрії та видавничої справи, виважене вирішення мовного питання тощо.

Юридичні гарантії можна поділити на *матеріальні* (тобто пов'язані із наявністю правових норм, які визначають конкретні права, обов'язки та заборони, міри юридичної відповідальності), *процесуальні*, які визначають порядок реалізації прав і свобод та діяльність органів держави і посадових осіб та *інституціональні* (закріплюють систему судових і правоохоронних органів, інших органів публічної влади, які покликані захищати і забезпечувати права і свободи людини).

Юридичні гарантії втілюються в таких конституційних положеннях: права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55); кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); кожному гарантується право знати свої права і обов'язки (ст. 57); закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58); кожен має право на правову допомогу (ст. 59); ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62); особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63).

Органами, на які покладені повноваження щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, є Президент України, Кабінет Міністрів, Уповноважений Верховної Ради по правах людини, Конституційний Суд України, місцеві державні адміністрації. Так, згідно з ч. 2 ст. 102 Конституції, Президент України є гарантом прав і свобод людини і громадянина, відповідно до п. 2 ст. 116 Конституції, Кабінет Міністрів «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина». Суттєвою гарантією прав і свобод є допомога професійного захисника (адвоката) в кримінальному, цивільному і адміністративному процесі.

Ефективність гарантій реалізації прав і свобод людини та громадянина залежить від рівня розвитку інститутів демократії, стану економіки, правової культури та загального правового розвитку суспільства, наявності суспільної злагоди, належного функціонування державної влади тощо. Вони виражають не лише фактичний і юридичний статус особи в суспільстві, а й суть діючої в

державі демократії та соціальної можливості, закладені в суспільному ладі, й можуть розглядатися як важлива ознака реальності правової держави. Гарантії виражають досягнутий ступінь розвитку сфер життя як окремо взятої особи, так і суспільства загалом. Їм притаманні: нормативність, доцільність, формальна визначеність, відображення засад справедливості, системність, фундаментальність, безперервність й індивідуальність дії, значущість, забезпеченість державою, універсальність, пріоритетність. Водночас системність гарантій відображає розгалуженість самих прав і свобод.

Нині в Україні існує широке коло гарантій реалізації прав і свобод людини та громадянина, однак гарантованість практичної реалізації прав людини ще перебуває на досить низькому правовому рівні. Проте незадовільний стан справ з гарантованістю прав і свобод, який би він не був далекий від задекларованих в Основному Законі, не може бути підставою для вилучення їх з Конституції України чи переформулювання. У правовій науці поки що не вироблено єдиної позиції стосовно шляхів поліпшення реалізації гарантування прав і свобод людини та громадянина, тому перед Україною стоїть завдання вироблення національного шляху досягнення належного рівня гарантій реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Так, способами удосконалення гарантій реалізації прав і свобод людини та громадянина виступає внесення змін до Конституції України з метою підвищення ролі органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина; урахування практики Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України у справі формулювання, забезпечення, охорони та захисту конституційних прав і свобод людини, ухвалення та/або внесення змін до законів; підвищення рівня законності і правопорядку тощо.